

УДК 81-119:159.9:39

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.01.218>

МОВА І САМОСВІДОМІСТЬ НАРОДУ У ЛІНГВОПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Микола БАЛАГУТРАК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2041-8773>

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: balahutrak@ukr.net

Mykola BALAHUTRAK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2041-8773>

Candidate of Sciences in History, Senior Researcher
of the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Modern Ethnology Department,
Svobody Avenue 15, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: balahutrak@ukr.net

LANGUAGE AND SELF-CONSCIOUSNESS OF THE NATION IN THE LINGUISTIC AND PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF OLEXANDER POTEBNIA

Мова є основним джерелом самоусвідомлення народу — засадниче положення концепції етнічної психології Олександра Потебні, яка не втрачає своєї актуальності в умовах російсько-української війни ХХІ ст.

Мета статті — дослідити етнопсихологічні ідеї українського вченого про єдність свідомості, мови і психології народу, які виступають провідними у повсякденній діяльності і формуванні унікального статусу етнічної спільноти.

Новизна роботи. Фундаментальною концепцією етнічної психології, яку розробляв і поглиблював Олександр Потебня, ще задовго до відомого Вільгельма Вундта у його праці «Психологія народів» (1886 р.), стала ідея, що початком і основою народної психології є мова, яка, серед інших чинників, найбільш послідовно забезпечує процеси ідентифікації, самопізнання та консолідації народу.

Висновки. Дослідницька спадщина, наукові ідеї О. Потебні справили великий вплив на розвиток вітчизняної гуманітаристики ХІХ століття і подальших процесів національного самоусвідомлення українців.

Основними *методами* дослідження є структурно-логічний, контент-аналізу та системного підходу.

Ключові слова: етнічна психологія, народна психологія, етнічна картина світу, психологія народів, етнографія, мова, мислення, свідомість, національна самосвідомість.

Language is the main source of self-awareness of the people — the basic premise of Oleksandr Potebnia's concept of ethnic psychology, which does not lose its relevance in the period of the Russian-Ukrainian war of the 21st century.

The *purpose* of the article is to investigate the ethnopsychological ideas of the Ukrainian scientist about the unity of consciousness, language and psychology of the people, formation of the unique status of the ethnic community.

The *novelty of the article.* Long time before the famous Wilhelm Wundt in his work «Psychology of Nations» (1886), the fundamental concept of ethnic psychology was developed and deepened by Oleksandr Potebnia: it was the idea that the beginning and basis of folk psychology is language, which among other factors, most consistently ensures the processes of identification, self-knowledge and consolidation of the people.

Conclusions. The research legacy and scientific ideas of O. Potebnia had a profound impact on the development of national humanitarianism in the 19th century and subsequent processes of national self-awareness of Ukrainians.

The main *research methods* are structural and logical, content analysis and system approach.

Keywords: ethnic psychology, folk psychology, ethnic picture of the world, language, thinking, consciousness, national self-consciousness.

Вступ. *Актуальність* нашого дослідження полягає у необхідності виявлення засад етноутворюючих та культурутворюючих процесів на рівні свідомості та несвідомості, на рівні менталітету і психокультурних чинників етнічної ідентичності у гуцулавині етнопсихологічних ідей вчених-істориків, етнографів, фольклористів, мовознавців XIX століття, які активно прилучилися до вивчення глибин «духу народу» в добу українського народництва, не володіючи при цьому основами психологічної науки.

Дослідження історії української народознавчої науки XIX століття вперше здійснив російський вчений Олександр Пипін [1] у тритомній монографії «Історія російської етнографії. Етнографія малоруська» (Т. 3). Він ґрунтовно підійшов до висвітлення народознавчої проблематики у працях Вацлава Залеського (польський етнограф Waclaw Michal Zaleski (1799—1849)), мислителів Харківського кола романтиків та наукової спадщини Олександра Опанасовича Потебні, діяльність якого була зорієнтована на вивченні духовної сторони життя народу, глибокому взаємозв'язку мови й етнічного світогляду («Думка й мова» (1862), «Мова й народність» (1895), «Про націоналізм» (1905) і т. д.)

Персоніфікований аналіз народознавчих зацікавлень духовною стороною життя українського народу XIX століття втілює у праці «Сучасна малоруська етнографія» [2] відомий український етнограф Микола Сумцов. Вчений наголошував, що «дух народу» активно вивчався не лише на тлі історичної спадщини українців, у системі традиційно-побутової культури, народній словесності та мові дослідниками А. Метлинським, І. Срезневським, М. Костомаровим, В. Антоновичем і О. Потебнею, але й у доволі складній структурі тогочасних етносоціальних процесів.

На початку XX ст. вийшла друком колективна фундаментальна праця «Український народ в його минулому й сучасному», де ряд відомих українських вчених аналізує розвиток вітчизняної науки XIX століття. Зокрема, професори Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Ковалевський, Ф. Корш наголошували у цій синтезі на формулюванні нових завдань, підходів у галузі народознавства, які були започатковані ще добою українського романтизму і мають безпосередній стосунок до становлення етнопсихологічної науки XIX ст. [3, с. 14—37].

Відомий філолог-славист Костянтин Чехович присвятив свою працю «Олександр Потебня: Український мислитель-лінгвіст» (1931), яка складалася поза межами України, у Берліні і Празі, науковій спадщині О. Потебні. Автор не раз підкреслював, що постать нашого вченого є настільки масштабна, що для ока дослідника не легко обняти усю його цільність, не просто схопити те, що є найважливішим для його системного мислення [4]. Наступний, не менш знаний українсько-американський славист і мовознавець Юрій Шевельов упорядкував і видав 1992 року збірник чи не усіх фундаментальних праць Потебні (Потебня, Олександр. Мова. Національність. Денаціоналізація), які стосуються питань взаємозв'язку мови й національності, мови і денаціоналізації народу. Статті і важливі ідеї вченого були видрукувані в оригінали, тим правописом передреволюційної доби, яким послуговувався сам Потебня [5].

На початку 90-х років професори психології Харківського університету Валентина Павленко і Сергій Талгін видають перший короткий навчальний посібник з етнопсихології «Вступ до етнічної психології» [6]. Фахівці-етнопсихологи дуже стисло викладають процес формування української етнопсихології, сучасні наукові методи й підходи провадження прикладних досліджень у світовій етнопсихології, оминаючи при цьому ряд ключових українських постатей, які долучилися до процесу формування етнічної психології в Україні XIX століття.

Питання взаємозв'язку мови та етнічної психіки, підняті у працях Олександра Потебні на ґрунтовному науковому рівні, аналізує М. Мацейків у статті «Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О. Потебні» [7, с. 111—123]. Етнопсихологічні процеси на рівні мислительно-мовленневих структур розуміються вченим як такі, що вводять мову в психічне життя народу і дають змогу пояснити її певними психологічними закономірностями.

Однією з найбільш ґрунтовних сучасних розвідок в українській лінгвокультурології є праця Романа Кіся «Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)» (2002), яка висвітлює етнопсихолінгвістичну концепцію О. Потебні, проблематику мовного релятивізму (мовної відносності), згідно з якою народи, які комунікують різними мовами, бачать світ по-різному, тобто у кожного народу своя мовна кон-

цептуалізація світу. У другому розділі («Мова і світобачення народу...») цієї праці зібрані унікальні матеріали про зв'язок мови і ментальності, мови і культури українського народу, на широкому порівняльному тлі мовних фактів виявлено закономірності мовної поведінки різних етносів [8, с. 97—179].

Засадничі положення концепції етнічної психології Олександра Потебні, його етнопсихологічні ідеї про єдність свідомості, мови і психології народу, які виступають провідними у повсякденній діяльності і формуванні унікального статусу етнічної спільноти, системно висвітлені у монографічному дослідженні Миколи Балагутрака «Гене́за етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект» (2007) [9, с. 157—168].

Кілька років поспіль мовознавиця Віра Франчук опублікувала дослідження «Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності» (2012), яка знайомить із науковою і педагогічною спадщиною великого українського мовознавця-мислителя Олександра Опанасовича Потебні, його вагомим внеском у розвиток славістики та активній участі вченого в громадському житті України [10]. Наступні збірники і покажчики приурочені до ювілейних дат і висвітлюють ті недостатньо вивчені сторони наукової спадщини О. Потебні, які понад сто років поспіль у низці своїх праць поставив перед гуманітарною наукою другої половини XIX ст. такі вагомні завдання, відповіді на які стає не до снаги вченим навіть сьогодні [11; 12].

Джерельною основою статті є опубліковані праці з лінгвопсихології, фольклористики, історії, культурології українського вченого і мислителя Олександра Опанасовича Потебні, а також праці відомих європейських дослідників і послідовників нашого вченого, монографії, збірники і спогади на його вшанування.

Новизна. Критичне осмислення процесу формування української етнопсихологічної науки XIX ст., спільно з іншими дієвими соціокультурними чинниками, може бути ефективним джерелом національного самоусвідомлення українства, предметом подолання глибокої культурно-психологічної кризи, що є наслідком не лише постколоніальної зруйнованості України, але й кризою цінностей та ідеалів у сучасному світі.

Основна частина. Ідеї народності та пошуку власної ідентичності не переставали хвилювати україн-

ську суспільну і наукову думку ще в 20—40-х роках XIX ст. і, відповідно, знаходили своє відображення у найширших проявах соціально-культурного життя українського народу — мові, піснях, звичаях, обрядах тощо. Такі важливі гуманітарні галузі як фольклористика, етнографія, історія, мовознавство видатний український лінгвіст, філософ і фольклорист Олександр Потебня розглядав як корпус неподільних знань для вивчення особливостей психічної структури різних народів, закономірностей формування і функціонування їх національної свідомості, етнічних стереотипів тощо. Учений вважав, що безпосередньо в реальній повсякденній життєдіяльності спільноти іманентно розкриваються специфічні прояви її етнопсихіки, але не менш значимими для вивчення «духу народу» є, на думку О. Потебні, так само — пам'ятки, мова, усна народна творчість і традиційно-побутова культура.

Одним із перших в українській науці — під впливом праць представників психологічної школи у німецькому народознавстві — Геймана Штейнтала¹ і Моріца Лацаруса² (які організували і видавали жур-

¹ Гейман Штейнталь (1823—1899) — німецький філософ, психолог і мовознавець, учень Вільгельма фон Гумбольдта. У своїх наукових дослідженнях підкреслював, що мова є однією з основних форм вираження духу народу. Спільно з М. Лацарусом організував і видавав журнал «Психологія народів і мовознавство» у 1859—1890 рр. (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*), в якому викладав ідеї про те, що головною силою історії є «дух цілого» (дух народу). Сформулював проблему і поставив задачу психологічного пізнання сутності народного духу і законів духовної діяльності народу. Вважав, що «дух цілого» проявляється в різних формах продуктів культури: мові, звичаях, мистецтві, міфах, релігії і т. д., які підлягають відповідним дослідженням. Ці ідеї отримали значну популярність і вплинули на розвиток, кваліфікації та інтерпретації психології народів і психології народних мас.

² Моріц Лацарус (1824—1903) — засновник так званої психології народів. У програмній роботі «Про поняття і можливості психології народів» (1851) він висунув ідею нової науки для вивчення культурного творчості нації і дослідження «духу народу». У 1859 році разом з Г. Штейнталем (1823—99) Лацарус заснував «Журнал психології народів і мовознавства», метою якого було формування цієї науки на основі виокремлення яких її проблематичних питань з антропології, етнографії, фольклору, класової і групової психології. Підсумком багаторічних досліджень Лацаруса в цій області з'явився фундаментальна праця «Життя душі» (1883—97), що ви-

нал «Психологія народів і мовознавство» у 1859—1890 рр. і, по суті, поклали початок формуванню етнопсихології як науки), а також вчення Вільгельма фон Гумбольдта, власне його мовно-філософської концепції, Олександр Потебня, як послідовник цього останнього вченого, сформулював основні принципи етнічної психології. Відомо, що у 40—60-х роках ХІХ ст. у Росії зазначеної проблематики частково торкалися члени Російського Географічного товариства — вчені Михайло Надеждін і Костянтин Кавелін, проте їхні праці, на противагу дослідженням Потебні, не залишили помітного сліду в тогочасній етнопсихологічній науці.

Фундаментальною концепцією народної психології, яку розробляв і поглиблював Олександр Потебня (ще задовго до відомого Вільгельма Вундта у його праці «Психологія народів», 1886 р.), стала ідея, що початком і основою народної психології є мова, яка, серед інших чинників, найбільш послідовно забезпечує процеси ідентифікації, самопізнання та консолідацію народу, а, отже, зумовлює повнокровне функціонування етнічних спільнот. У цьому контексті становлення етнопсихології як науки усвідомлювалося Потебнею як сукупність чинників, які вводять мову в психічне життя народу і дають змогу пояснити цей перебіг подій, головним чином, через закономірності психології.

Розуміння етнічної спільноти як єдності певного народу, на думку нашого вченого, встановлюється шляхом мовної приналежності, яка створює об'єктивні умови для розвитку психічної діяльності народу. Аналізуючи взаємозв'язок мови і мислення народу, Потебня доводив, що саме через рідну мову здійснюється перехід народу від неусвідомлених актів поведінки до свідомої діяльності — мислення — світорозуміння, тобто перехід від «підсвідомості до свідомості» [13, с. 69], до діяльного мислительного процесу. Єдність народу у розумінні Олександра Потебні ототожнюється з єдністю його мови, яка стає основним джерелом його самовираження.

Відомий дослідник наукової спадщини Олександра Потебні, професор Ратгерського університету (США) Іван Фізер наголошував на системності

тримав кілька видань. Основним завданням нової науки Лацарус вважав відкриття законів, за якими відбувається духовна діяльність народу в державі, науці та мистецтві.

підходів українського вченого до вивчення проблем функціонування і значення мови як істотного духовного виразника народу, почуття його взаємної спорідненості [14, с. 5].

Характерним для наукової діяльності Потебні є те, що вчений представляв собі нову субдисципліну народознавства — етнопсихологію як самодостатню ділянку наукового знання. В одній із перших своїх фундаментальних праць «Думка й мова» (уперше оприлюднена в журналі Міністерства Народної Просвіти у 1862 р.) дослідник обґрунтував розуміння предмету етнічної психології як співвідношення індивідуального розвитку до розвитку спільноти. Для глибшого осмислення цього важливого міркування Олександра Потебні зачитуємо його тут у ширшому значенні: «Індивід («неподільне») самотійно формує себе, однак у цьому процесі він стиснений напрямком тих шляхів, які пройдені його народом. У застосуванні до мови це виражається антиномією: «Мова є таким же витвором особи, як і народу». Закони розвитку мов загалом можна віднести до індивідуальної психології; закони мови як народної творчості, підтверджені мовознавством, потребують певного доповнення з боку нової ділянки психології, метою якої є дослідження взаємин особового і народного розвитку. **Як індивідуальна психологія вказує не лише на загальні закони духовного життя, але й на можливе розмаїття й оригінальність індивідів, так і психологія народів повинна показати відмінність національних особливостей і структури мов як результат дії загальних законів народного життя»** [15, с. 39]. Етнічна психологія, яка категоризує спільноту в цілому, складається чи наповнюється психікою її етнофорів. У цьому сенсі можемо говорити хіба що про певну тотожність чи окреслені межі цієї тотожності між індивідами та спільнотою в цілому і, насправді, як не просто визначити різниці усіх складових елементів індивідуальної та народної психології.

Прогресивними на той час вважалися погляди Олександра Потебні про те, що саме у мові формуються світоглядні основи народу. Вчений, слідом за Гумбольдтом, розглядав мову та мовлення у тісному зв'язку з духовною діяльністю індивіда та народу. Іншими словами, Потебня продовжував досліджувати не конкретні етнопсихічні процеси і акти, а більш

важливі аспекти психічної діяльності етнічної спільноти — мову, міфологію, поезію, фольклор тощо.

Зі статті Вільгельма Вундта «Про цілі і шляхи етнічної психології», де він задекларував цілу низку власних поглядів щодо структурної наповненості психологічної науки, а також з його фундаментальної праці «Проблеми психології народів» (1886 р.), в якій вчений відчутно поглибив власне бачення щодо цього питання, випливає, що психологічна наука в своїй основі поділяється на фізіологічну й історичну. У цій останній праці було вперше визначено вченим місце психології народів. Ті істотні зміни, які німецький дослідник подав до розуміння етнічної психології як окремої ділянки науки, полягали в тому, що ця галузь відносилась до загальної системи психології, а також посідала провідне місце у світовій психологічній антропології [16, с. 47; 24]. Останнє міркування не означає, що етнічна психологія позбавлялася власного визнання, будучи у системі загальної психології. Потебня, а також Вундт об'єктом для цієї науки вважали процеси, які були пов'язані з духовними спільнотами людей. Обидва дослідники стверджували, що ставлення індивіда до духовного середовища є практично тотожним у його ставленні до духовної спільноти. Найбільшим виразником духовної спільноти, за Потебнею, вважаються: мова, міфи, уявлення, традиції.

Український дослідник у своїй фундаментальній праці «Думка й мова» стверджує про взаємообумовленість одиничного і цілого, унікального і універсального (тут не важко помітити, що зазначені категорії етнопсихологічного порядку, які характеризують окремо взятих індивідів, спільноту і навіть цілі народи). Це означає, що народну душу вчений розглядав як витвір «одиничних душ», з яких вона складається. Духовна основа життя спільноти не існує поза психічними процесами, хоча результати діяльності народу, за словами Потебні, є об'єктивними — мова, міфи, релігія та ін. Щодо об'єктивності психічних продуктів діяльності, які продовжують існувати, розвиватися й справляти потужний вплив на етнічне середовище, а трансформуючись в часі, набувати ознак якісно нової духовної реальності, то Потебня стверджував, що можуть існувати більш універсальні спільні закони духовних явищ, які не підпорядковуються ні унікальному досвідові народу, ні життєдіяльності окремо взятих членів спільноти. Проте конкретного значення

універсальне та унікальне набуває тільки у сфері пізнавального досвіду народу.

Лінгвопсихологічний підхід у вивченні внутрішніх структур самосвідомості народу дав можливість Олександрові Потебні ширше осмислити проблему співвідношення мови та свідомості, тобто як саме мова і мислення впливають одне на одного і те, що самоусвідомлення єдності спільноти практично неможливе без мови. Тобто, кожному народові притаманна певна мовна картина світу, яка допомагає йому не лише зафіксувати, але й формувати нову реальну дійсність. Через те заміна багатьох мов однією чи кількома означало б, на переконання Потебні, збіднення такого потенціалу. Така ситуація була б адекватна до заміни різних прийомів мислення одним кутом бачення світу.

Думка про те, що основою народної психології є мова, яка зумовлює існування етнічних спільнот, була пов'язана з психологічним напрямком у мовознавстві та літературознавстві, який представляли Вільгельм фон Гумбольдт і Дмитро Овсяніко-Куликовський, але найбільш яскраво вона проявилася вже у згаданих працях Олександра Потебні.

Співвідношення мовлення, апперцептивної свідомості народу Потебня розглядав не лише в лінгвопсихологічному вимірі, але й у контексті етнічної психології. Акт апперцепції вчений вбачав там, де народне сприйняття пояснюється через набутий традиційний досвід та запас колективних уявлень, образів, асоціацій тощо.

Апперцепція як складний мисленнево-психологічний акт вибудовує своєрідний для конкретного етносу «погляд на світ» (поняття, запозичене Потебнею від Гумбольдта), тобто конструює етнічну картину світу не лише на основі емоційного досвіду народу, пов'язаного з його умовами життєдіяльності, але й під впливом надбаного до цього часу комунікативного досвіду.

У розумінні Потебні апперцепція має безпосереднє відношення до етнопсихічного досвіду, який існує у повсякденному спілкуванні представників конкретного народу. У стосунку до інтегруючого чинника спільноти — мови, ефективність апперцепції залежить від попереднього досвіду мовців. Таким чином, апперцепція опосередковано інтегрує етнічну спільноту, будучи співпричетною до колективного досвіду та пам'яті народу.

Вплив мови на менталітет конкретного народу у наукових працях Олександра Потебні ґрунтується на гумбольдтіанських уявленнях про мову як про діяльність духу народу. Мови різних народів і відповідні їм різні «типи мислення», як це показав Потебня ще в 60—70-х роках ХІХ століття, по-різному категоризують зовнішній світ і внутрішній досвід людини.

Потебня погоджується з тим, що дух без мови неможливий, але саме поняття «духу» у нашого вченого, на протигагу вченню німецького мовознавця і філософа Гумбольдта, тлумачиться дещо інакше: «Мову й дух, як послідовні прояви духовного життя, ми можемо разом виводити з «глибини індивідуальності», тобто з душі як початку, що утворює ці явища і обумовлює їх своєю потаємною сутністю» [13, с. 69]. Положення про єдність свідомості й мови (вчений тут має на увазі повноцінне функціонування мови — розвинену мову), яке висунув Потебня, має важливе значення для розуміння ролі останньої в національному самоусвідомленні індивіда як конкретного представника нації.

Мова народу по-особливому формує цілісну структуру явищ дійсності, зорієнтовує думку носіїв спільноти. Індивід поводить із речами так, як їх характеризує мова. Отже, мова не відображає дійсної картини світу, а творить власну картину світу, — підкреслює Потебня. Слово адекватне не самому предметові, а тільки розумінню цього предмета.

Органічна структура мови є невіддільною від формування етнічної картини світу, яка безпосередньо впливає на менталітет народу, його світовідчуження. Засвоєне на колективних уявленнях, пам'яті та досвіді спільноти слово і, відповідно, мовлення окреслює лінгвокультурні межі свого національного світу. «У слові людина знаходить для себе новий світ, не зовнішній і не чужий до його душі, — пише О. Потебня, — а вже перетворений і асимільований душею іншого... Отже, слово є настільки засіб зрозуміти іншого, наскільки воно є засобом для власного розуміння» [15, с. 95—96]. Будь-який матеріал, що осмислюється народом через призму його власного етнічного досвіду, вкладається не тільки у певні мовленнєві схеми чи конструкції, але й оформляється під впливом рідної мови.

Безперечна заслуга Потебні як вченого в тому, що він одним із перших в європейській науці знайшов тісний зв'язок між становленням мов і історією

виникнення та еволюцією світогляду народів, які він простежував ще у вербальній магії.

Потебня виявив не лише світоглядні основи та вербальну поведінку спільноти, але й звернув увагу на їхній взаємозв'язок зі структурними особливостями мови. Дослідник не погоджувався з твердженням тих учених, які вважали міф спотвореним відображенням дійсності. «Чи варто доводити, що творення міфів є помилкою, хворобою людства, бо це означатиме, що людина може відразу розпочати з суворої наукової думки, а це вважатиметься, що метелик помиляється, будучи спочатку черв'яком, а не метеликом? ... Власне міф близький до науки в тому, що він створений з метою об'єктивного пізнання світу» [15, с. 120—121]. Таким чином, міфо-поетична і художньо-образна природа творення навколишньої дійсності роблять слово не лише найпростішим елементом творення, але й засобом пізнання мислення інших індивідів.

Ідею резонантності, тобто коли сказане слово збуджує щоразу інший зміст, Потебня запозичив (значно розвинувши та поглибивши її) у Вільгельма фон Гумбольдта, який у межах своєї філософії мови обґрунтовано стверджував, що кожне розуміння є водночас нерозумінням, а сприймання чужої думки є не просто прямою передачею думки від мовця до слухача, а лише процесом збуджування власної думки у того, хто її сприймає [17, с. 132].

Лінгвопсихологічне бачення Потебнею «життя» художнього твору спиралося також на один із визначальних для концепції Гумбольдта постулатів, згідно з яким мова є живою діяльністю людського духу, єдиною енергією народу, що іде з глибин людського ества і пронизує собою усе його буття. Мова, мовлення — не завершена річ (Ergon), а діяльність (Energia), не об'єктивація духовного життя, а саме життя — живоплинний процес [18, с. 71—72; 19, с. 61, 93, 115]. Функціональне бачення художньої творчості у Потебні було пов'язане з глибоким розумінням того, що народи є «духовними одиницями», діяльність яких обумовлена динамікою тісного зв'язку внутрішньої духовної природи народів і мови [20, с. 343; 21, с. 310].

Об'єктивування у мовленні думок, значень, образів, внутрішніх переживань, уявлень тощо опосередковує процес формування окремих духовних світів різних народів. Потебня, хоч і критично ставився

до окремих міркувань Гумбольдта про мову як мимовільну еманацию духа, проте із прихильністю покликався на таке міркування Гумбольдта: «У твердженні, що мови є витворами народів, які треба уявляти собі духовними одиницями, є два члени, взаємне відношення яких має бути визначене, а саме: духовні особливості народу і мова» [13, с. 32; 22, с. 381].

У своїй праці «Мова і народність» Потебня спеціально звертав увагу на так звані мандрівні оповідання, мотиви яких побутували і залишилися у багатьох народів, а також на особливість лінгвокультурних впливів. Згідно з розумінням Потебні, постійні лінгвокультурні впливи інших народів на певний конкретний народ далеко не спричиняються до його денационалізації. Адже прямі впливи і запозичення є насправді лише доповненням культури того чи іншого етнічного середовища. Потебня вважав, що своєрідність народів може існувати всупереч взаємовпливам, які йдуть ззовні, бо вони завжди менші, ніж зсередини, а тому є однією з умов, що сприяють розвитку народу, стимулюють його до нової плідної діяльності [23, с. 173].

Таке концептуальне бачення актів засвоєння і переосмислювання чужорідних культурних елементів Потебнею у методологічному плані надзвичайно важливе для сьогоденних контроверсійних суспільних процесів — етніфікації та глобалізації. Внутрішні зносини народів Європи зростають швидше, підкреслював наш вчений, ніж міжнародні, окрім тих випадків, де органічність цих процесів замінюється силою зброї або політичним шахрайством [23, с. 171].

Наукове розуміння Потебнею життєдіяльності народу було органічно пов'язане із системним розумінням його внутрішніх механізмів саморозвитку народу і його мови, підкреслював харківський професор Д. Овсянко-Куликовський, тобто, яким чином мова визначає етнічну приналежність індивіда через його безпосередній зв'язок з іншими носіями, що говорять тією ж мовою [24, с. 30—46, 267—287, 342—363].

Ще раз наголосимо, що мова народу тлумачиться Потебнею як невід'ємна частина духовної дійсності, цілим своєрідним світом мовців, вийти з якого можна мовцєві лише як вступивши в інше комунікативне середовище, тобто ставши носієм іншого лінгвокультурного світу, носієм іншої культури. Заміна однієї мови іншою часто супроводжується роздво-

єнням ідентичності особи, духовним занепадом, які спричиняються до втрати нею набутих свого попереднього національного досвіду, креолізацією власної свідомості, носіїв якої сьогодні в Україні доволі багато. Це настільки важливі й актуальні питання у контексті мовної теорії Олександра Потебні, що спонукають багатьох сучасних дослідників звертатися до цих міркувань вченого.

Адже денационалізація передбачає неминуче послаблення міжпоколінної традиції, насамперед — сімейної. Навіть найбільш сприятливі умови денационалізації, на думку Потебні (тобто такі, коли пригноблений народ не залишається своїх національних багатств і не перетворюється в рабів у найбільш грубій формі і, що підростаючому поколінню, замість виховання, дається найкращий зі всіх виховних сімейних сурогатів — школа, що навчатиме їх чужою мовою) «не зможуть заповнити тієї духовної порожнечі, яка відразу западає на місці витіснених форм свідомості і займатиме місце до тих пір, поки чужа мова не стане рідною.

Значення мови для кожного народу є настільки неоцінним скарбом, що люди, як правило, ніколи добровільно не відмовляються від своєї мови і власної самосвідомості» [15, с. 171—172].

Загалом негативно висловлювався Олександр Потебня про існування явища білінгвізму, а особливо, якщо це проявлялося у ранньому віці, коли свідомо заставляли дітей навчатися декількох мов одночасно. Він писав, що «різні мови в одній і тій же людині пов'язані з різними ділянками і процесами мислення» [11, с. 66]. Часто розмірковуючи над повсякденною перспективою розвитку мов у народів, окремих національних світів, вчений не міг припустити й думки про заміну їх однією панівною — «загальнолюдською мовою», бо це б неминуче «послабило рівень мислення» усіх народів» [23, с. 163]. Мови народів, вчений вважав, вмістилищем «естетичних і моральних цінностей та ідеалів різних народів» [25, с. 109].

Український мислитель, утверджуючи насамперед духовну, психологічну, а не соціальну природу формування етнічної спільноти, розрізняв поняття «народ» («народність») і «національність» [26, с. 184—188]. Поняття «народ» Потебня характеризує від єдиної прикмети — мови: «Правильна, єдина прикмета, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна і необхідна умова існування народу

є мова... Тому народність, тобто те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, щоб висловлюватися мовою, а в тому, як висловлюватися» [26, с. 187]. Вчений вважав досить-таки близькими за своїми характеристиками поняття «національність» чи «ідея національності» і «народу» («народність»): «Народність з точки зору мови, — підкреслював Олександр Потебня, — є поняття, відмінне від так званої «ідеї національності». Проте ці поняття настільки пов'язані одне з одним, що потребують ретельного розмежування» [13, с. 274].

Як бачимо, головною рисою концепції етнічної психології, яку розробляв і поглиблював Олександр Потебня у другій половині XIX ст., є засадниче положення вченого про те, що першоосновою для формування етнічної (народної) психології є мова народу, яка зумовлює існування етнічних спільнот. Мовна приналежність створює об'єктивні умови для формування психічної діяльності народу. Світоглядні інтенції народу і мовні аспекти формування етнічної психології були тим результатом повсякденної діяльності українського вченого, за що йому у 1891 році (за етнопсихологічні студії) було присуджено вищу нагороду Російського Географічного товариства — золоту медаль [7, с. 123].

Висновки. Обґрунтовані українським лінгвопсихологом Олександром Потебнею положення про єдність свідомості, мови і психології народу, які є провідними у повсякденній діяльності та формуванні унікального статусу етнічної спільноти, є вагомою підставою, аби стверджувати, що український вчений справив посутній вплив на розвиток вітчизняної етнопсихологічної науки XIX століття та подальших процесів національного самоусвідомлення українців.

1. Пыпин А.Н. *История русской этнографии. Этнография малорусская*. СПб.: Тип. Стасюлевича, 1891. Т. 3. 425 с.
2. Сумцов Н.Э. *Современная малорусская этнография*. Киев: Киевская Старина; Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. I. 168 с.
3. Этнографические интересы и изучения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Под ред. проф. Ф.К. Волкова (Вовка), проф. М.С. Грушевского, проф. М.М. Ковалевского, акад. Ф.Е. Корша. СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1914. Т. 1. С. 14—37.
4. Чехович К. *Олександр Потебня: Український мислитель-лінгвіст*. Ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава: [б. в.], 1931 (Друк. оо. Василян у Жовкві). 179 с.: портр. (Серія фільологічна. Праці Українського наукового інституту. Т. 4. Кн. 1).
5. Потебня Олександр. *Мова. Національність. Денаціоналізація = Language. Nationality. Denationalization: ст. і фрагм.* Упоряд. і вступ. ст. Ю. Щевельова; Укр. Вільна Акад. Наук у США. Нью-Йорк: [б. в.], 1992. 155 с. : іл.
6. Павленко В.Н., Талгин С.А. *Введение в этническую психологию: Учебн. пособие*. Харьков: Изд-во ХГУ, 1992. 108 с.
7. Мацейків М.А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О. Потебні. *О.О. Потебня і проблеми сучасної філології*. Київ: Наукова думка, 1992. С. 111—123.
8. Кісь Роман. *Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)*. Львів: Літопис, 2002. 304 с.
9. Балагутрак М. *Гене́за етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 224 с.
10. Франчук В.Ю. *Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності*. Київ: Видав. дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
11. *Наукова спадщина О.О. Потебні у слов'янському культурному просторі: Зб. наук. праць*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 280 с.
12. Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження): Бібліогр. покажч. Уклад.: В.Ю. Франчук, Ф.Х. Широкопад, Ю.Ю. Полякова; Вступ. ст.: Ф.Х. Широкопад; Наук. ред.: Ф.Х. Широкопад; Бібліогр. ред.: С.Б. Глибицька. Харьков, 2005. 152 с.
13. Потебня А.А. *Эстетика и поэтика*. Москва: Искусство, 1976. 614 с.
14. Фізер І. *Психолінгвістична теорія літератури О.Потебні*. Пер. В.С. Брюховецького. Київ: Видав. дім «КМ Akademia», 1993. 111 с.
15. Потебня А.А. *Мысль и язык*. Киев: Синто, 1993. 193 с.
16. Вундт В. *Проблемы психологии народов*. Пер. с нем. Н. Самсонова. Москва: Космос, 1912. 132 с.
17. Потебня А.А. *Из лекций по теории словесности: Басня, пословица, поговорка*. Под. ред. В.И. Харциева. Харьков: Госиздат Украины, 1894. 132 с.
18. Гумбольдт В. *Избранные труды по языкознанию*. Москва: Прогресс, 1984. 397 с.
19. Постовалова В.И. *Язык как деятельность: Опыт интерпретации В. Гумбольдта*. Москва: Наука, 1982. 222 с.
20. Гумбольдт В. *О духе, присущем человеческому роду. Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс, 1985. С. 337—345.
21. Рамишвили Г.В. *От сравнительной антропологии к сравнительной лингвистике. Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс, 1985. С. 309—317.

22. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа. *Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс, 1985. С. 370—381.
23. Потебня А.А. Язык и народность. *Мысль и язык*. Киев: Синто, 1993. С. 158—186.
24. Овсяннико-Куликовский Д.Н. А.А. Потебня как языковед и мыслитель. *Киевская старина*. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Т. 42. С. 30—46, 267—287, 342—363.
25. Потебня А.А. *Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения*. Харьков: М.В. Потебня, 1905. 652 с.
26. Потебня А.А. О национализме. *Мысль и язык*. Киев: Синто, 1993. С. 186—190.
- Balahutrak, M. (2007). *Genesis of ethnopsychology in Ukraine in the 19th century: historical and ethnological aspect* [in Ukrainian].
- Franchuk, V.Yu. (2012). Oleksandr Opanasovych Potebnia. Pages of life and scientific activity. Kyiv: Published. Dmytro Burago's house [in Ukrainian].
- (2012). The scientific heritage of O.O. Potebnia in the Slavic cultural space: Collection. of science works, Kyiv: Dmytro Burago Publishing House [in Ukrainian].
- Franchuk, V.Yu., Shirokorad, F.Kh., Polyakova, Y.Yu. (2005). Oleksandr Opanasovych Potebnia: (To the 170th anniversary of his birth): Bibliogr. show Kharkiv [in Ukrainian].
- Potebnia, A.A. (1976). *Esthetics and poetics* [in Russian].
- Fizer, I. (1993). *Psycholinguistic theory of literature of O. Potebnia* [in Ukrainian].
- Potebnia, A.A. (1993). *Thought and language* [in Russian].
- Wundt, V. (1992). *Problems of the psychology of nations* [in Russian].
- Potebnia, A.A. (1894). *From lectures on the theory of literature: Fable, proverb, saying* [in Russian].
- Humboldt, V. (1984). *Selected Works on Linguistics* [in Russian].
- Postovalova, V.I. (1982). *Language as Activity: Experience in the Interpretation of V. Humboldt* [in Russian].
- Humboldt, V. (1985). About the spirit inherent in the human race. In *Language and culture philosophy* (Pp. 337—345) [in Russian].
- Ramishvili, H.V. (1985). From comparative anthropology to comparative linguistics. In *Language and philosophy of culture* (Pp. 309—317) [in Russian].
- Humboldt, V. (1985). The character of the language and the character of the people. In *Language and philosophy of culture* (Pp. 370—381) [in Russian].
- Potebnia A.A. (1993). Language and nationality. In *Thought and language* (Pp. 158—186) [in Russian].
- Ovsianiko-Kulikovskiy, D.N. (1893). A.A. Potebnia, as a language expert and thinker. In *Kievskaya starina* (Vol. 42, pp. 30—46, 267—287, 342—363) [in Russian].
- Potebnia, A.A. (1905). *From notes on the theory of literature: Poetry and prose. Trails and figures. Poetic and mythical thinking. Appendices* [in Russian].
- Potebnia, A.A. (1993). About nationalism. In *Thought and language* (Pp. 186—190) [in Russian].

REFERENCES

- Rybin, A.N. (1891). *History of Russian Ethnography* [in Russian].
- Sumtsov, N.E. (1893). *Contemporary Malorussia Ethnography* (Part I) [in Russian].
- Volkov, F.K. (Vovk), Hrushevskiy, M.S., Kovalevsky, M.M., & Korsha., F.E. (Eds.). (1914). Ethnographic interests and studies. *Ukrainian people in the past and present* (Vol. 1, pp. 14—37) [in Russian].
- Chekhovych, K., & Smal-Stocki, R. (Ed.). (1931). Oleksandr Potebnia: Ukrainian thinker-linguist (Vol. 4, book 1). Warsaw: [b. v.]. (Printed by: Vasiliyan in Zhovkva) [in Ukrainian].
- Potebnia, Olexander, & Tevelyov, Yu. (1992). Language. Nationality. Denationalization = Language. Nationality. Denationalization: Art. and fragm. Ukraine Vilna Acad. Science in the USA. New York: [b. v.] [in Ukrainian].
- Pavlenko, V.N., & Talgin, S.A. (1992). *Introduction to ethnic psychology: Textbook. manual* [in Russian].
- Matseikiv, M.A. (1992). Issues of ethnic psychology in the scientific heritage of O.O. Potebnia. In *O.O. Potebnia and problems of modern philology* (Pp. 111—123) [in Ukrainian].
- Kis, R. (2002). *Language, thought and cultural reality (from Oleksandr Potebny to the hypothesis of linguistic relativism)* [in Ukrainian].